

EWA NIESTOROWICZ

REPREZENTACJA POSTACI CZŁOWIEKA I JEJ SPECYFIKA W TWÓRCZOŚCI RYSUNKOWEJ DZIECI I MŁODZIEŻY NIEWIDOMEJ

Postać ludzka jest zwykle pierwszym symbolem, który wyłania się ze stadium bazgrot jako określona forma (Lowenfeld i Brittain, 1977). Jest zatem zasadne, że temat ten stanowi przedmiot zainteresowań badaczy twórczości. Na bazie rysunków postaci są konstruowane różne testy diagnostyczne, np. test psychometryczny „Narysuj człowieka”, autorstwa amerykańskiej psycholog Florence Goodenough (1926), w którym rysunek stanowi informację o rozwoju umysłowym dziecka. Test ten został użyty przez polskiego badacza Bolesława Hornowskiego (1982) do interpretacji możliwości rysunkowych dziecka. Rysunki postaci są także jednym z ważniejszych zagadnień podejmowanych przez badaczy zajmujących się rozwojem plastycznym u dzieci i młodzieży widzącej (np. Lowenfeld i Brittain, 1977; Szuman, 1990; Cambier, 1993 (w: Wallon i in.); Kerlavage, 1998 (w: Simpson i in.); Popek, 1999; Uberman, 2021).

Inaczej przedstawia się sytuacja w przypadku rysunku dzieci i młodzieży niewidomej – zagadnienie to jest stosunkowo mało zbadane. Nie opracowano dotąd etapów ani faz rozwoju plastycznego niewidomych. Niektórzy badacze podejmowali jednak problematykę obrazowania postaci ludzkiej. Brytyjska psycholog, Susanna Millar (1975, 1991), dokonywała ocen prawidłowego sposobu odwzorowania wizerunków człowieka w rysunkach dzieci niewidomych, na podstawie autorskiego opracowania reguł translacji. Niemieccy badacze Klaus Spitzer i Margarete Lange (1982) prowadzili obserwacje nad umiejętnością rysowania niewidomych, dostrzegając

Dr EWA NIESTOROWICZ – Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej, Instytut Pedagogiki, Katedra Wczesnej Edukacji; adres do korespondencji: ul. Głęboka 43, 20-612 Lublin, adres e-mail: ewa.niestorowicz@mail.umcs.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5837-6332>.

Artykuły są objęte licencją Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

charakterystyczne cechy obrazowania zjawiska, np. symetrię postaci ludzkiej. Wskazówki metodyczne, ujęte w zasady wprowadzania rysunku (także postaci człowieka), można odnaleźć w polskim przewodniku dla nauczycieli *Nauczanie niewidomych dzieci rysunku* (Chojecka i in., 2008).

Należy jednak zauważyć, że typologia formowania postaci ludzkiej w rysunkach niewidomych wymaga jeszcze opracowania. W niniejszym artykule zamierzam przyjrzeć się owemu zagadnieniu na podstawie wybranych rysunków.

1. CEL I PROBLEM BADAŃ

Niniejszy artykuł ma na celu zgłębienie specyfiki kreowania wizerunku poprzez prezentację typologii formy postaci człowieka w rysunkach osób całkowicie niewidomych. Artykuł podejmuje także próbę odpowiedzi na pytanie, czy prace niewidomych uczniów prezentują podobny model kreowania zjawiska jak rysunki widzących.

Analizie poddano warstwę formalną rysunków, a jej treść stanowiły wizerunki postaci ludzkiej. Nakreślony obszar badawczy wymagał odpowiedzi na następujące pytania:

- Jak kształtuje się typologia formy postaci człowieka w rysunkach niewidomych uczniów?
- Czy można zaobserwować progres w pracach niewidomych zależnie od wieku osób badanych?
- Czy typologia formy postaci w rysunkach osób niewidomych kształtuje się na podstawie podobnego modelu jak u dzieci i młodzieży widzącej?
- Jaki typ wzorca prezentują niewidomi uczniowie w rysunkach? Zgodny z wzorcem uczniów widzących czy wzorzec swoisty?

Analizę rysunków przeprowadzono w odniesieniu do klasyfikacji etapów rozwoju rysunkowego oraz badań nad twórczością dzieci i młodzieży widzącej (Poppek 1985, 1999, 2010; Lowenfeld i Brittain, 1977; Hornowski, 1982; Cambier w: Wallon i in. 1993; Kerlavage w: Simpson i in., 1998; Uberman, 2021). Uwzględniono także badania nad możliwościami rysunkowymi osób niewidomych (Millar, 1975, 1991; Kennedy, 1993, 1997, 2000; Carboni i in., 2021; D'Angiulli i Maggi, 2003; Szubielska i in., 2019; Niestorowicz, 2020).

W artykule została postawiona teza, że zaprezentowane w publikacji rysunki niewidomych uczniów przedstawiają następujące sposoby ujęcia zjawiska:

- wizerunki postaci ludzkiej są zgodne z wzorcem dzieci widzących na etapie schematu uproszczonego we wczesnej, początkowej fazie tego okresu;
- wspomniane wizerunki odpowiadają wzorcowi dzieci widzących w okresie schematu uproszczonego w późniejszej fazie tego okresu, w którym można wyróżnić elementy wzbogacenia (nie osiągając jednak etapu schematu wzbogaconego).

W rysunkach osób niewidomych ujawnia się także swoisty sposób ukazywania zjawisk, za pomocą indywidualnego oglądu zjawiska. Sposób ten nie został zaobserwowany przez twórców klasyfikacji i badaczy twórczości dzieci widzących.

2. METODA BADAŃ I CHARAKTERYSTYKA PRÓBY

Metodę badawczą stanowiła analiza wytworów plastycznych – rysunków osób niewidomych. W celu dotarcia do wiedzy na temat kreowanego w rysunku zjawiska, przeprowadzono również wywiad z osobami badanymi, a także zastosowano obserwację uczestniczącą aktu twórczego. Przedmiotem badań były wypukłe rysunki, tworzone na folii mikrorowkowanej dla niewidomych, za pomocą „podniesionej linii”, wyczuwalnej dotykowo.

Każda z badanych osób wykonała dziewięć samodzielnych rysunków (w niniejszej publikacji wzięto pod uwagę tylko rysunek człowieka).

Postępowanie badawcze poddane zostało następującej autorskiej procedurze:

- 1) Trening rysowania na folii mikrorowkowanej.
- 2) Wywiad z badanym, który dotyczył wiedzy na temat obrazowanego zjawiska. Pytania wyznaczone były strukturą definicji kognitywnej (Grabias, 2019, s. 314), która porządkuje wiedzę według następujących pytań: Kto to jest?; Jak wygląda?; Co robi? Gdzie się znajduje? (gdzie przebywa)?
- 3) Proces rysowania. Rysunki były wykonywane samodzielnie, bez ingerencji prowadzącego badania.

Badaną grupę stanowiły 34 osoby w wieku 7–24 lat, całkowicie niewidome od urodzenia. Stopień dysfunkcji wzroku i okres życia, w którym dysfunkcja nastąpiła, były głównym kryterium doboru. Pod uwagę została wzięta także wcześniejsza styczność z rysunkiem osób niewidomych (każdy z badanych uczestniczył w aktywności rysunkowej).

Badania odbyły się w latach 2017–2021 w następujących ośrodkach szkolno-wychowawczych: Specjalnym Ośrodku Szkolno-Wychowawczym dla Dzieci i Młodzieży Niepełnosprawnych im. Prof. Zofii Sękowskiej w Lublinie, Specjalnym Ośrodku Szkolno-Wychowawczym dla Dzieci Niewidomych i Słabowidzących w Krakowie, Specjalnym Ośrodku Szkolno-Wychowawczym dla Dzieci i Młodzieży Słabo Widzącej i Niewidomej im. Louisa Braille’a w Bydgoszczy.

Posiadam zgody wszystkich badanych osób (lub ich rodziców w przypadku osób nieletnich), których prace zostały zaprezentowane w niniejszej publikacji.

W niniejszym artykule prezentuję tylko 6 wybranych rysunków postaci człowieka, po dwie prace, w trzech grupach wiekowych: 10 lat, 13 lat i 19 lat.

Imiona autorów zostały zmienione.

3. PROCEDURA ANALIZY DANYCH

Analizy zostaną przeprowadzone w odniesieniu do typologii formy postaci człowieka w twórczości plastycznej widzających, opracowanej (opracowanie własne) na podstawie badań i klasyfikacji Bolesława Hornowskiego (1982), Stanisława Popka (1985, 1999, 2010), Stefana Szumana (1990) i Marty Uberman (2021). Starano się określić, czy typologia formy postaci ludzkiej podąża podobną drogą jak u dzieci i młodzieży widzącej.

3.1. TYPOLOGIA FORMY POSTACI LUDZKIEJ W TWÓRCZOŚCI PLASTYCZNEJ DZIECI I MŁODZIEŻY WIDZĄCEJ

W typologii tej przywołani autorzy wyróżniają następujące wzorce:

– Wzorec na etapie bazgroty bezprzedmiotowej. Linie kreślone są w dowolny, przypadkowy sposób (Poppek, 1999).

– Wzorec na etapie bazgroty przedmiotowej, tzw. głowonóg (między 3.–4. rokiem życia). Pierwotna forma postaci kształtuje się i wzbogaca przez stopniowo dodawane elementy. Ujawnia się głowa w formie koła, do której są doczepione kończyny górne i dolne w układzie „pionowo–poziomym”, pojawiają się także elementy anatomiczne twarzy (Uberman, 2021, s. 221).

– Wzorec pomiędzy etapem bazgroty przedmiotowej a formą schematu uproszczonego (około czwartego roku życia), tzw. głowotułów, charakteryzuje się bardzo uproszczoną formą postaci człowieka. Stanisław Poppek (1985, s. 54), definiuje zjawisko w następujący sposób: „[...] od głowy odrasta tułów bez szyi. Ręce wyrastają z boków tułowia, a nawet od głowy”.

– Wzorec na etapie schematu uproszczonego (około piątego roku życia). Postać stopniowo nabiera zróżnicowanego charakteru: „zjawia się szyja łącząca głowę z tułowiem” (Poppek, 1985, s. 57). Detale uzyskują poprawniejsze osadzenie w całości postaci. Proporcje są względne, uwarunkowane emocjami autorów. Ujawnia się układ frontalny w 60%, pojawiają się także układy mieszane (20%) i profilowe (17%) (Poppek, 1985, s. 60). Około szóstego roku życia pojawia się ruch (uruchomienie postaci). Coraz częściej ujawniają się detale anatomiczne twarzy: nos w 35% prac pięcioletków, w 93% u sześciolatek; usta w 41% prac pięcioletków, w 83% u sześciolatek (Hornowski, 1982, s. 123–125, 135–136); oczy: w 39,5% prac pięcioletków, w 83,5% u sześciolatek, projekcja szyi – w 93% prac sześciolatek (s. 129); włosy w 27% prac sześciolatek (Szuman, 1990, s. 35). Reprezentacja kończyn także narasta z wiekiem, występuje w 76% rysunków sześciolatek (Szuman, 1990, s. 35). Dzieci w wieku od czterech do sześciu lat rysują kończyny za pomocą jednowymiarowej kreski w 75%, a kończyny dwuwymiarowe w 23,5%

(Szuman, 1990, s. 35). U sześciolatków postać posiada najważniejsze cechy (głowa, tułów, kończyny) oraz detale (oczy, nos, usta, uszy). Głowa jest przedstawiana za pomocą koła, korpus jest zbudowany za pomocą owalu lub prostokąta, podporządkowanego formie ubioru (Popek, 1985).

– Wzorzec na etapie schematu wzbogaconego (około siódmego roku życia). Wówczas pojawia się bogatsza konstrukcja, swobodniejszy kontur i coraz liczniejsze detale. Proporcje jeszcze nie są poprawne, hierarchiczne. Coraz częściej ujawnia się ujęcie z profilu (Szuman, 1990). Kończyny przedstawiane są w sposób dwuwymiarowy (w 80% u dzieci w wieku siedem do dziewięć lat) i już tylko w 2,5% w sposób jednowymiarowy (Szuman, 1990, s. 35; Hornowski, 1982, s. 123–125, 135–136). Między dziewiątym a dziesiątym rokiem życia pojawiają się niuansy w detalach i proporcjach, np. wcięcie w pasie lub rozszerzenie barków (Popek, 1985). Detale anatomiczne twarzy, takie jak nos i oczy, można zaobserwować we wszystkich pracach dziesięciolatków, a usta – w 98% rysunków (Hornowski 1982, s. 123–125, 135–136), natomiast reprezentację kończyn – w 93%, łokci – w 25,5% prac u dziewięciolatków (Szuman 1990, s. 35, 41). Jedenastolatkowie przedstawiają postać ubraną (Hornowski, 1982). Włosy odnajdujemy w 70% rysunków dziesięciolatków (Szuman, 1990, s. 35), ujęcie z profilu występuje w 51% ich przedstawień (Szuman, 1990, s. 39), a frontalne można zaobserwować już tylko w 19% (Hornowski, 1982, s. 130, 144). Geometryczny schemat zostaje odrzucony na rzecz rysunków o cechach „realizmu wizualnego” (Uberman, 2021, s. 65).

– Wzorzec o cechach typu poschematycznego (realistycznego) (około jedenastego–dwunastego roku życia). Prezentuje większy realizm przedstawienia. Od tej pory wysiłek twórczy będzie się koncentrował na możliwie wiernym „odtworzeniu rzeczywistości” (Uberman, 2021, s. 267) i podążał w kierunku rysunku realistycznego (realizm wizualny, realizm intelektualny) (Popek, 1999).

3.2. ANALIZA RYSUNKÓW NIEWIDOMYCH UCZNIÓW

W niniejszym artykule zostały przywołane badania, w których wzięło udział sześcioro uczniów całkowicie niewidomych od urodzenia. Każdy z nich uczęszczał do specjalnego ośrodka szkolno-wychowawczego dla osób z dysfunkcją wzroku. Każdy miał styczność z rysunkiem w szkole. Karolina (10 lat), Krzyś (10 lat) oraz Daniel (13 lat) i Boguś (13 lat) uczęszczałi do szkoły podstawowej. Na początku uczestnicy wyrażali obawy, czy podołają wyzwaniom rysunkowym. Jednak po krótkim treningu i rozpoczęciu rysowania od zjawisk dostępnych dotykem w całości (np. kij, patyk, talerz), przejście do bardziej skomplikowanych większych obiektów nie stanowiło dużej trudności. Okazało się, że każdy z badanych rysował już postać ludzką, zwłaszcza w ramach przedmiotu orientacja przestrzenna. Wszyscy z badanych,

także Karolina, która ukazywała jeszcze zjawiska w sposób rozczłonkowany, byli zadowoleni z efektów swojej pracy.

Rafał (19 lat) i Jola (19 lat) uczęszczali do szkoły ponadpodstawowej. W przypadku starszych uczniów obawy przed rysowaniem były dużo większe niż u młodszych, dodatkowo potrzebny był dłuższy trening na folii rysunkowej. Do pierwszych rysunków podchodzili bez przekonania, jednak gdy pojawiły się – zdaniem autorów – zadowalające efekty ich pracy, zamiast stresu okazywali fascynację aktywnością twórczą. Rysunek postaci człowieka, z którym badani – podobnie jak młodszy koleś – mieli już styczność, był tworzony w atmosferze całkowitej swobody. Wszyscy badani wyszli z przekonaniem, że potrafią rysować, oraz z poczuciem, że aktywność rysunkowa wyzwala w nich kreatywność twórczą, a także ciekawość poznawczą.

Każdy z uczestników rysował już wcześniej człowieka i wiedział, jak wygląda postać ludzka. Wszyscy wymieniali cechy diagonalne (główne): głowę, twarz, tułów, ręce, nogi, szczegóły anatomiczne twarzy: oczy, nos, usta, a także detale, takie jak szyja, dłonie, stopy czy uszy. W opisie wyróżniali też włosy oraz cechy peryferyjne, drugorzędne: palce u dłoni, ubranie czy buty. Detale te w ich rysunkach jednak często nie znajdują odzwierciedlenia. Uczniowie niewidomi, mimo iż mają dużą wiedzę odnośnie wyglądu człowieka, w pracach pomijają cechy, które wydają się im mało istotne albo z którymi nie umieją poradzić sobie rysunkowo.

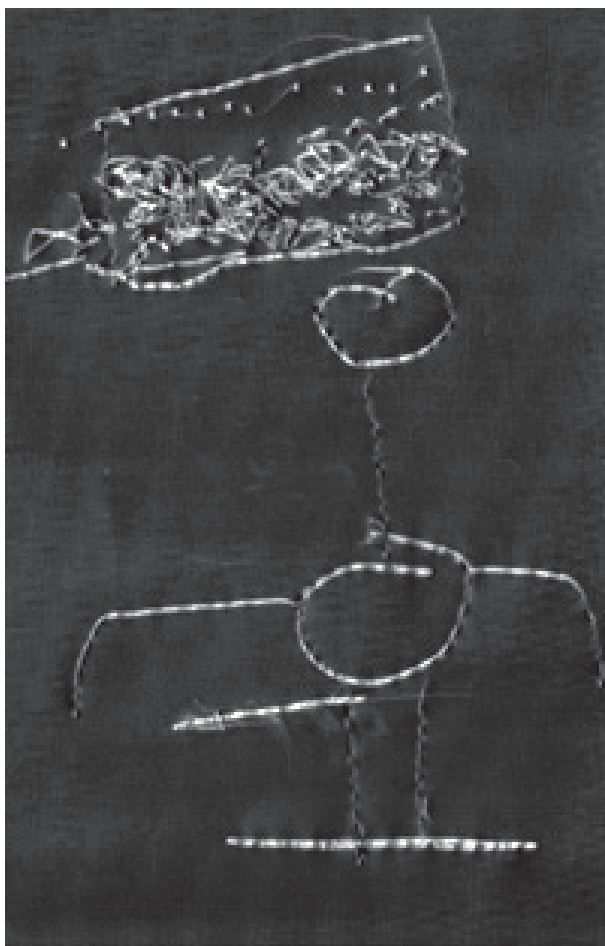
Każdy z autorów prac zaznaczał w wywiadzie, że postacie znajdują się w konkretnym otoczeniu (w szkole, na boisku, na dworze). Jednakże tylko ci, którzy obrazują scenkę rodzajową, ukazują otoczenie w bardzo syntetycznej postaci. Narracja o czynności, którą zobrazowana postać wykonuje, wymusza zatem rysunkową reprezentację otoczenia, np. postać narysowana przez Bogusia spaceruje, więc autor dodał linię ziemi, aby miała po czym chodzić.

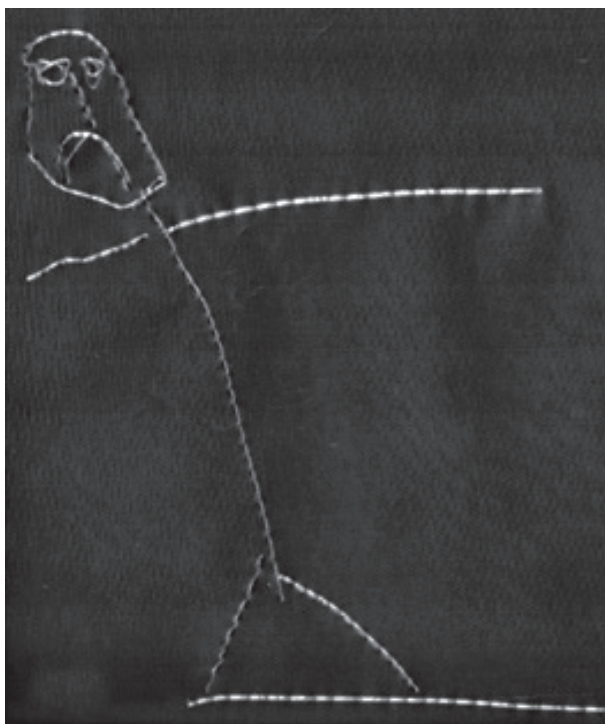
Rys. 1. Praca Karoliny (10 lat)

Rys. 2. Praca Krzysia (10 lat)

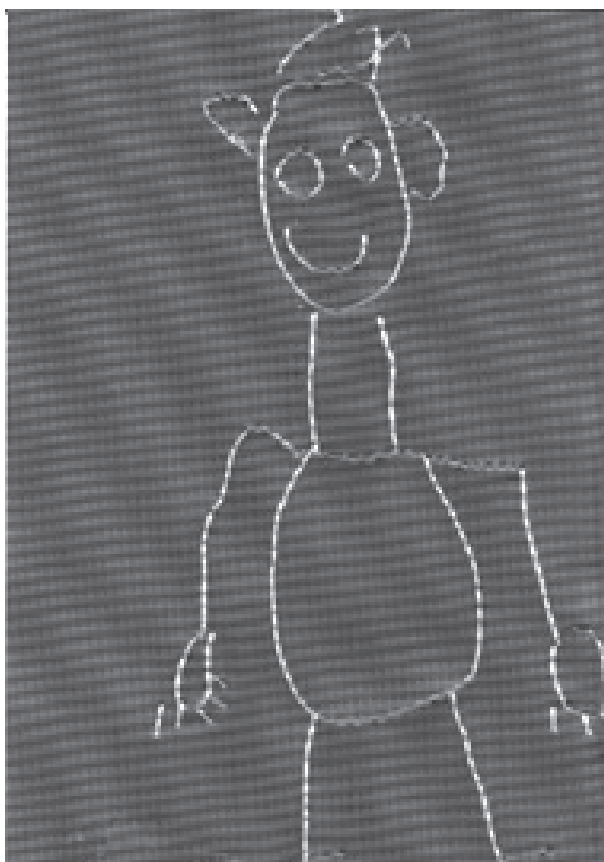
Rys. 3. Praca Daniela (13 lat)

Rys. 4. Praca Bogusia (13 lat)

Rys. 5. Praca Rafała (19 lat)

Rys. 6. Praca Joli (19 lat)

3.2.1. Wizerunki postaci ludzkiej w rysunkach uczniów niewidomych ukazane w sposób swoisty, za pomocą indywidualnego oglądu zjawiska

Praca Karoliny (rys. 1), pt. „Postać mamy”, prezentuje przedstawienie w formie analitycznej, rozczłonkowanej (dyferencja). Zjawisko to zaobserwowała także Millar (1991) w swoim eksperymencie, w rysunkach młodszych dzieci niewidomych, w których nie ujawniło się jeszcze scalenie całości. Obserwuje je także badacz rozwoju rysunkowego u małych dzieci widzących, Szuman (1990). Uważa on, że zjawisko rozczłonkowania jest etapem na drodze do syntetycznego przedstawiania obiektów. Z przywołaną sytuacją rozwojową wiąże się odmienna sytuacja percepcyjna u osób niewidomych, w której każda poznawana dotykowo część przyjmuje odrębną postać. M. Paplińska (2008) zauważa, że osoba niewidoma musi dokonać wiele skomplikowanych operacji umysłowych, aby stworzyć sobie obraz całości. Fragmentaryczne

i sekwencyjne poznawanie obiektów rzeczywistości utrudnia „tworzenie reprezentatywnych modeli rzeczywistości” (Czerwińska i Kucharczyk, 2019, s. 22). Często dochodzi do powstania niepełnej wiedzy o przedmiocie (Kucharczyk, 2015).

Postać z rysunku Karoliny ma wszystkie najważniejsze elementy diagonalne, głowę ujętą z profilu (z prawej strony kartki), w punkcie centralnym pojawia się tułów w postaci okręgu, pionowe rytmiczne linie to elementy ubrania – sukienki. Ręce oddano za pomocą dwóch skośnych linii (po lewej stronie). Kończyny dolne wraz ze stopami (pojawiają się do góry nogami, pierwsza stopa z lewej strony), linie z prawej strony rysunku oznaczają skórę, narysowaną jako osobny element (podobne rozczłonkowanie ciała z osobno zobrazowaną skórą zaobserwowała Millar (1991) w rysunku ośmioletniego niewidomego chłopca). Postać ujęta jest frontalnie, natomiast twarz profilowo. Fakt ten stanowi niezwykle interesujące zjawisko, ponieważ w prezentowanych rysunkach ujawnia się jako jedyny przykład układu mieszanego. W pracy można także zauważyć wszystkie elementy anatomiczne twarzy – nos, jedno oko, a na dole usta. Rysunek zatem posiada pewne elementy wzbogacenia, mimo że ujawnia się jeszcze brak umiejętności scalenia całości postaci.

3.2.2. Wizerunki postaci ludzkiej w rysunkach uczniów niewidomych zgodne ze wzorcem u dzieci widzących na etapie schematu uproszczonego (wczesna, początkowa faza)

Praca dziesięcioletniego Krzysia (rys. 2), pt. „Mecz piłki nożnej”, przedstawia postać piłkarza kopiącego piłkę, po prawej stronie rysunku – ukazana jest także bramka ujęta w sposób swoisty. Człowiek jest ukazany w dużym uproszczeniu, za pomocą podstawowych cech diagonalnych (głowa, tułów, nogi, ręce). W zasadzie można umiejscowić tę pracę jeszcze pomiędzy głowotułowiem a początkowym etapem schematu uproszczonego. W wizerunku człowieka pojawia się jednak szyja. Pominięte są natomiast elementy anatomiczne twarzy, chociaż autor rysunku w wywiadzie wspomniał o chęci ich narysowania – rozplanowanie rysunku tak go jednak pochłonęło, że zrezygnował ze szczegółów. Zamiast okręgu głowy pojawia się prostokąt, gdyż Krzyś obawiał się, że narysowanie okręgu mu się nie uda. Można zauważyć, że dwuwymiarowe elementy są skonstruowane za pomocą punktów brajlowskich. Narysowanie ich za pomocą konturu sprawiało autorowi trudność manualną. Postać piłkarza wykazuje odchylenie od pionu, co sprawia wrażenie jakby była w ruchu. Nie wiadomo jednak, czy jest to celowy zabieg. Rysunek ujawnia jeszcze postać jednowymiarową (kończyny, tułów), chociaż zawiera też elementy dwuwymiarowe: głowa i piłka. Niełatwo zidentyfikować swiście przedstawioną bramkę, chociaż z wywiadu wynika, że jest ona ukazana w ujęciu frontalnym. Trudności motoryczne autora sprawiły, że postać ma zdeformowany kształt

oraz pominięte zostały liczne szczegóły, dlatego rysunek jest mało rozpoznawalny jako scena. Z pewnością jednak można zauważyć postać człowieka przedstawioną frontalnie w najbardziej rozpoznawalnym układzie, gdy kończyny rozplanowane są w kształcie litery „X” (Szubielska i in., 2019; Kennedy, 1993).

Praca Daniela (rys. 3), pt. „Oglądam seriale na komputerze”, prezentuje już postać wzbogaconą o dwuwymiarowy tułów. Chociaż kończyny prezentują jeszcze postać jednowymiarową, to mają już dłonie i stopy (również jednowymiarowe). Można zauważyć, że rysunek zawiera wszystkie cechy główne – diagonalne, poza elementami anatomicznymi twarzy. Głowa jest przedstawiona już za pomocą okręgu, a cała postać zobrazowana za pomocą pewnie kreślonego konturu geometrycznego. Osoba przedstawiona na rysunku ogląda seriale, jednak niewidomy autor pominał ekran komputera, jako element dla niego nieważny. Przedstawił natomiast klawiaturę, w ujęciu z góry (rzut górny). Stanowi ona element sprawczy, za pomocą którego można sterować programem i systemem głośnomówiącym.

Praca Bogusia (nr 4) „Idę na spacer” prezentuje postać jednowymiarową (z wyjątkiem głowy). Rysunek ujawnia jednak już wszystkie elementy anatomiczne twarzy. Postać jest przedstawiona – podobnie jak w pracy Daniela – za pomocą pewnie kreślonego geometrycznego konturu. Można zaobserwować pomyłkę w pozycjonowaniu ust (są skierowane do dołu, zamiast do góry, dlatego przypominają wąsy). Autor ukazał także linię ziemi (podstawę), która powszechnie jest ukazywana w rysunkach dzieci widzących w okresie schematycznym (Lowenfeld i Brittain, 1977; Kerlavage i in., 1998).

Żaden z analizowanych w tej grupie wizerunków postaci nie ma włosów ani uszu. Wszystkie trzy rysunki ujawniają bardzo syntetyczną formę schematu uproszczonego, w jego początkowym okresie. Wszystkie można zidentyfikować, ponieważ prezentują już scaloną formę postaci, z najważniejszymi głównymi częściami ciała, w ujęciu frontalnym stanowiącym rozpoznawalny układ litery „X”.

3.2.3. Wizerunki postaci ludzkiej w rysunkach uczniów niewidomych zgodnie ze wzorcem dzieci widzących na etapie schematu uproszczonego (późniejszy okres) z elementami wzbogacenia

Dwa rysunki dziewiętnastolatków, Rafała, pt. „Spacer”, i Joli, pt. „Postać”, ujawniają wzorzec prezentowany przez dzieci widzące na etapie schematu uproszczonego, ale w końcowym jego okresie. Wizerunki na obu rysunkach prezentują już kształty oddane za pomocą bardziej swobodnie kreślonego konturu (choć jeszcze geometrycznego). Posiadają części anatomiczne twarzy, uszy i włosy, a także dłonie. W rysunku Rafała ujawnia się intencjonalnie tylko jedna dłoń – trzyma

laskę dla niewidomych podczas spaceru. W pracy Joli pojawiają się dwie dłonie zakończone palcami. Można zatem zauważyć wzbogacenie schematów o szczegóły. Postać na rysunku Rafała ma nieco więcej elementów wzbogacenia: kształt tułowia podporządkowany jest sugestii ubioru, a nogi i ręce zdradzają formę dwuwymiarową. Widoczny jest także ruch, który ujawnia się poprzez uruchomienie jednej z nóg, taki zabieg jest stosowany również przez dzieci widzące w okresie schematu (Szuman, 1990). Człowiek wykreowany przez Jolę zdradza co prawda jedno-wymiarową postać kończyn, prezentuje natomiast zgięcia łokci. Ponadto posiada szyję, która to część nie pojawia się w pracy Rafała. W rysunku ujawnia się także dużo pewniej kreślony, bogatszy kontur. Oba wizerunki nadal prezentują ujęcie frontalne, w charakterystycznym układzie litery „X”. Choć prezentowane rysunki niewidomych dziesiętnastolatków mają elementy wzbogacenia, to w niewielkim stopniu przekraczają etap schematów uproszczonych, nie osiągając etapu schematu wzbogaconego.

4. WYNIKI

Przeprowadzone analizy pokazują następującą drogę kształtowania się typologii formy postaci człowieka w rysunkach niewidomych uczniów:

- 1) U młodszych dzieci niewidomych (dziesięcioletnich) może ujawniać się zjawisko rozczłonkowania rysunku, prezentowany wtedy wizerunek jest ukazany w sposób swoisty, za pomocą indywidualnego oglądu zjawiska.
- 2) Gdy obrazowane zjawisko przyjmuje już postać scaloną (u dziesięcio- i trzynastolatków), ujawniają się wizerunki zgodne z wzorcem dzieci widzących na etapie schematu uproszczonego, w jego początkowym, wczesnym stadium.
- 3) U dziesiętnastoletniej młodzieży ujawniają się wizerunki zgodne z wzorcem dzieci widzących na etapie schematu uproszczonego z elementami wzbogacenia, w późniejszym, końcowym stadium tego etapu.

5. DYSKUSJA

Przeprowadzone analizy pokazują podobną drogę kształtowania się formy postaci człowieka w rysunkach niewidomych, w porównaniu z uczniami widzącymi. Gdy obrazowane zjawisko prezentuje postać scaloną, niewidomi prezentują podobne wzorce i przechodzą przez podobne etapy kształtowania formy człowieka, osiągając etap schematu uproszczonego. Realizacja reprezentacji rysunkowych przez niewidomych uczniów ujawnia jednak zarówno podobieństwa, jak i różnice.

Pierwszy z analizowanych rysunków (praca Karoliny) prezentuje jeszcze rozczłonkowaną postać. Badacze rozwoju plastycznego osób widzących (Szuman, 1990; Hornowski, 1982) opisują to zjawisko także w przypadku rysunków małych dzieci widzących. Jednakże na omówioną przez badaczy trudność rozwojową nakłada się sytuacja percepcyjna będąca udziałem niewidomych uczniów: fragmentarycznie i sekwencyjnie poznawane dotykowo elementy utrudniają wytworzenie obrazu całości obiektu (Paplińska, 2008; Czerwińska i Kucharczyk, 2019). Zjawisko to ma zatem nieco inne źródło niż w przypadku dzieci widzących. Rozczłonkowanie rysunków zostało także zaobserwowane przez badaczy tej problematyki u ośmiolletnich i młodszych dzieci niewidomych (Millar, 1975, 1991; Kennedy, 1993).

Rysunki niewidomych uczniów wykazują ponadto duże opóźnienie w stosunku do prac widzących rówieśników. Pewne różnice ujawniają się także w prezentacjach postaci w układach przestrzennych – w rysunkach uczniów niewidomych pozostaje ona w ujęciu frontalnym (wyjątek stanowi rozczłonkowana praca Karoliny). Ujęcie to utrwała się wraz z wiekiem i występuje też w rysunkach dziesiętnastoletnich Rafała i Joli. Należy podkreślić, że układ ten występuje już tylko w 60% prac widzących pięcioletków i zmniejsza się wraz z wiekiem, zaczynają pojawiać się układy mieszane i profilowe (Popek, 1985). We wszystkich przeanalizowanych pracach 34 osób niewidomych układ mieszany pojawił się tylko dwa razy.

W rysunkach niewidomych uczniów rzadko ujawnia się otoczenie. Pojawia się ono w sytuacji, gdy zostaje uwarunkowane kontekstem, np. oglądaniem seriali, rozgrywaniem meczu. Jednakże nawet wtedy jest ono ukazane w sposób bardzo oszczędny i syntetyczny, podczas gdy uczniowie widzący obrazują nieporównanie bogatszą ilość detali (Niestorowicz, 2020). Fakt ten został zaobserwowany również w literaturze przedmiotu. Millar (1975) sądzi, że dzieci niewidome wykazują tendencję do pomijania otoczenia i szczegółów, ponieważ tworzą one chaos w kontroli dotykowej.

Mimo przywołanych różnic możemy dostrzec także podobieństwa w formowaniu schematu człowieka. Trzy z analizowanych prac ujawniają cechy schematów uproszczonych w początkowym etapie tej fazy. Najprostszą formę postaci człowieka prezentuje rysunek Krzysia (rys. 2), który odznacza się występowaniem tylko najbardziej charakterystycznych (głównych) części ciała, bez szczegółów i detali. Zobrazowany człowiek przyjmuje postać jednowymiarową (w dwóch wymiarach ukazana jest tylko głowa i piłka). W rysunku ujawniają się także elementy otoczenia (bramka). Nieco bogatszą formę przyjmuje postać w pracy Daniela. W tym rysunku także nie odnajdujemy wielu szczegółów, jednak tułów przedstawiony jest za pomocą okręgu, można także dostrzec dłonie i stopy (narysowane jeszcze za pomocą jednowymiarowej linii). Pojawia się także element otoczenia (klawiatura komputerowa oddana za pomocą ujęcia z góry – rzutu prostokątnego). Mamy zatem próby konstruowania bogatszej przestrzeni: z dwóch punktów widzenia – klawiatura

(rzut z góry), postać ujęta jest frontalnie. Marta Uberman (2021) nazywa taki układ symultanimem przestrzennym, który ujawnia się także w pracach dzieci widzących w okresie schematu uproszczonego. Rysunek człowieka autorstwa Bogusia, choć przedstawiony jeszcze w jednowymiarowej formie, ma jednak wszystkie elementy anatomiczne twarzy. Pojawia się także linia podstawy, która jest niezwykle rzadka w rysunkach niewidomych, natomiast powszechna u dzieci widzących w okresie schematycznym. Stanowi ona wyznacznik przestrzeni, a w szczególności płaszczyzny, która porządkuje otoczenie (znajdują się na niej zjawiska rzeczywistości) (Lowenfeld, Brittain, 1977; Cambier, 1993; Uberman, 2021).

Rysunki dziewiętnastolatków prezentują wizerunki zgodne z wzorcem dzieci widzących na etapie schematu uproszczonego, ale z elementami wzbogacenia. Przyjmują one najbogatszą postać wśród analizowanych rysunków w niniejszej publikacji. Schemat jednakże ujawnia jeszcze cechy uproszczenia: kształty geometryczne, jednowymiarowe kończyny w pracy Joli, brak stóp, palców u dłoni (praca Rafała), a także ujęcie frontalne. Pojawiają się natomiast anatomiczne elementy twarzy: oczy, usta (nos, w pracy Rafała), a także elementy wzbogacenia, detale, tj. uszy, dłonie, włosy. Kontur w rysunku Joli prezentuje już swobodniejszą postać. Pojawiają się dwuwymiarowe kończyny i ubranie – przedstawione za pomocą pustego konturu w pracy Rafała. Rysunki te nie wchodzą jednak w etap schematów wzbogaconych, w których ujawnia się dużo więcej szczegółów, bogatsza forma ubrania, „akcydensy” określające płęć (Szuman, 1990), kształt traci formę geometryczną na rzecz bardziej realistycznej. Powyższe elementy nie pojawiają się w pracach niewidomych dziewiętnastolatków.

Można jednak zauważyć podobny model kształtowania typologii formy postaci człowieka jak u dzieci widzących, która wzbogaca się wraz z wiekiem niewidomych uczniów. Wyraźnie ujawnia się więc progres zależny od wieku osób badanych. Schematy nie przekraczają jednak etapu schematu uproszczonego, choć w rysunkach dziewiętnastolatków ujawniają się elementy wzbogacenia.

Bez wątplenia zaprezentowane w artykule badanie należy traktować jako zbiorowe studium przypadku (według definicji Stake’a, 1997). Jednakże osoby całkowicie niewidome od urodzenia stanowią niezwykle rzadką grupę wśród populacji niewidomych, więc trudno utworzyć jednolite wiekowo grupy badanych. Stanowi to bez wątplenia ograniczenie badań. Dlatego przedstawione wnioski wytyczają tylko kierunki, jakimi podąża rozwój rysunkowy osób niewidomych.

WNIOSKI

– Rysunki niewidomych uczniów wykazują duże opóźnienie w stosunku do prac widzących rówieśników.

- Analizy pozwalają stwierdzić, że model kształtowania się typologii formy postaci człowieka w rysunku jest podobny u uczniów niewidomych i widzących.
- Niewidomi uczniowie prezentują podobne wzorce postaci człowieka jak dzieci widzące, aż do etapu schematu uproszczonego.
- U młodszych dzieci niewidomych (dziesięciolatków i młodszych) może ujawniać się zjawisko rozczłonkowania rysunku.
- Rysunek postaci człowieka u osób niewidomych, w odróżnieniu od rysunków dzieci i młodzieży widzącej, pozostaje w ujęciu frontalnym, układ ten utrwała się i występuje w pracach młodzieży niewidomej (dziewiętnastolatków).
- Można zauważyć progres w formowaniu typologii człowieka w zależności od wieku niewidomych uczniów.

Francuska badaczka twórczości rysunkowej, Anne Cambier (Wallon i in., 1993), twierdzi, że istnieje naturalna dyspozycja człowieka do działań twórczych (zob. też D'Angiulli i Maggi, 2003). Niezależnie od kręgu kulturowego, dzieci widzące wypracowują sobie wspólną formę wypowiedzi w postaci ogólnego schematu. W scalonych rysunkach postaci ludzkiej niewidomych także ujawnia się schemat¹, nawet w sytuacji, gdy aktywność rysunkowa jest uprawiana tylko okazjonalnie (Niestorowicz, 2020). Przeprowadzone analizy potwierdzają zatem tezę badaczki, także w odniesieniu do twórczości niewidomych uczniów.

BIBLIOGRAFIA

- CARBONI, S., KENNEDY, J. M., i WNUCZKO, M. (2021). Parallel and Sideways Inverse Perspective Drawing of a Cube Top: By an Adult Who is Blind. *British Journal of Visual Impairment*, 41(1), 49–55. <https://doi.org/10.1177/02646196211009934>
- CHOJECKA, A., MAGNER, M., SZWEDOWSKA, E., i s. WIĘCKOWSKA, E. (2008). *Nauczanie niewidomych dzieci rysunku*. Łaski: Towarzystwo Opieki nad Ociemniałymi.
- CZERWIŃSKA, K., i KUCHARCZYK, I. (2019). *Tyflopsychologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- D'ANGIULLI, A., i MAGGI, S. (2003). Development of Drawing Abilities in a Distinct Population: Depiction of Perceptual Principles by Three Children With Congenital Total Blindness. *International Journal of Behavioral Development*, 27(3), 193–200. <https://doi.org/10.1080/0165025024400019>
- GOODENOUGH, F. L. (1926). *Measurement of Intelligence by Drawings*. New York: World Book Company.
- GRABIAS, S. (2003). *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- HORNOWSKI, B. (1982). *Badania nad rozwojem psychicznym dzieci i młodzieży na podstawie rysunku postaci ludzkiej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich
- KENNEDY, J. M. (1993). *Drawing and the Blind: Pictures to Touch*. New Haven, CT: Yale University Press.

¹ Najważniejszym warunkiem uprawiania techniki rysunkowej przez osoby niewidome (poza dostępem do materiałów) jest zrozumienie reguł przekładu trójwymiarowego obiektu na dwuwymiarową płaszczyznę kartki (Chojecka i in., 2008; Millar, 1991; Kennedy, 1993, 2000; Niestorowicz, 2020).

- KENNEDY, J. M. (2000). Recognizing Outline Pictures via Touch: Angilment Theory. W: M. A. Heller (red.), *Touch, Representation, and Blindness* (s. 67–98). Oxford: Oxford University Press.
- KUCHARCZYK, I. (2015). Specyfika funkcjonowania poznawczego osób niewidomych. W: K. Czerwińska, M. Paplińska, i M. Walkiewicz-Krutak (red.), *Tyflopedagogika wobec współczesnej przestrzeni edukacyjno-rehabilitacyjnej* (s. 71–87). Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- LOWENFELD, V., i BRITAIN, W. (1977). *Twórczość a rozwój umysłowy dziecka* (K. Polakowski, Tłum.). Warszawa: PWN.
- MILLAR, S. (1975). Visual Experience or Translation Rules? Drawing the Human Figure by Blind and Sighted Children. *Perception*, 4(4), 363–371. <https://doi.org/10.1068/p040363>
- MILLAR, S. (1991). A Reversed Lag in the Recognition and Production of Tactual Drawings: Theoretical Implications for Haptic Coding. W: M. A. Heller, i W. Schiff (red.), *The Psychology of Touch* (s. 301–325). London: Lawrence Erlbaum Associates.
- NIESTOROWICZ, E. (2020). Postać człowieka w rysunkach trzynastoletnich dzieci całkowicie niewidomych od urodzenia i widzących – analiza wybranych problemów. *Niepełnosprawność Dyskursy Pedagogiki Specjalnej*, (37), 229–244.
- NIESTOROWICZ, E. (2024). *Rysunek osób niewidomych. Kreacja świata i jej uwarunkowania*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- PAPLIŃSKA M. (2008). *Osoby niewidome i słabowidzące. Konsekwencje wynikające z braku wzroku*. W: M. Paplińska (red), *Edukacja równych szans* (s. 14–21). Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- POPEK, S. (1985). *Analiza psychologiczna twórczości plastycznej dzieci i młodzieży*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- POPEK, S. (1999). *Barwy i psychika*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- POPEK, S. (2010). *Psychologia twórczości plastycznej*. Kraków: Impuls.
- SIMPSON, J. W., DELANEY, J., CARROL, K. L., HAMILTON, CH. M., KAY, S., KERLAVAGE, M. S., i OLSON, J. (1998). *Creating Meaning Through Art: Teacher as Choice-maker*. New York: National Art Education Association
- SPITZER, K., i LANGE, M. (1982). *Tasten und Gestalten. Kunst und Kunsterziehung bei Blinden*. Hannover: Verein zur Förderung der Blindenbildung.
- STAKE, R. E. (1997). Studium przypadku. W: L. Korporowicz (red.), *Ewaluacja w edukacji* (s. 120–146). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- SZUBIELSKA, M., NIESTOROWICZ, E., i MAREK, B. (2019). The Relevance of Object Size to the Recognisability of Drawings by Individuals With Congenital Blindness. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 113(3), 295–310. <https://doi.org/10.1177/0145482X19860015>
- SZUMAN, S. (1990). *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- SZUMAN, W. (1967). *O dostępności rysunku dla dzieci niewidomych*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- UBERMAN, M. (2021). *Obrazowanie figuratywne dziecka*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
- WALLON, P., CAMBIER, A., i ENGELHART, D. (1993). *Rysunek dziecka* (R. Gałkowski, Tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.

REPREZENTACJA POSTACI CZŁOWIEKA I JEJ SPECYFIKA W TWÓRCZOŚCI RYSUNKOWEJ DZIECI I MŁODZIEŻY NIEWIDOMEJ

STRESZCZENIE

Rysunek postaci człowieka stanowi zagadnienie zgłębiane przez badaczy zajmujących się rozwojem plastycznym u dzieci i młodzieży widzącej. Problem ten jest stosunkowo mało zbadany w przypadku rysunku osób niewidomych. Artykuł ma na celu zgłębienie przywołanej problematyki

poprzez analizę typologii formy postaci człowieka w rysunkach osób całkowicie niewidomych od urodzenia, a także próbę odpowiedzi na pytanie, czy prace niewidomych uczniów prezentują podobny model kreowania zjawiska jak rysunki osób widzących. Metodę badawczą stanowiła analiza wytworów plastycznych – rysunków osób niewidomych. W celu dotarcia do wiedzy na temat kreowanego w rysunku zjawiska, przeprowadzono wywiad z osobami badanymi, zastosowano także obserwację uczestniczącą aktu twórczego. Przedmiot badań stanowią wypukłe rysunki tworzone za pomocą „podniesionej linii”, wyczuwalne dotykowo. Analizy przeprowadzono w odniesieniu do typologii formy postaci człowieka w twórczości plastycznej osób widzących, opracowanej na podstawie badań i klasyfikacji Bolesława Hornowskiego, Stanisława Popka, Stefana Szumana i Marty Uberman.

Słowa kluczowe: niewidomi; rysunek; etapy rozwoju plastycznego; wzorce rysunkowe; typologia formy postaci człowieka w twórczości plastycznej

REPRESENTATION OF THE HUMAN FIGURE AND ITS SPECIFICITY IN DRAWINGS BY BLIND CHILDREN AND YOUTH

SUMMARY

The drawing of the human figure is a topic explored by researchers studying the visual development of children and youth. This issue is relatively understudied in the case of drawings by blind individuals. This publication aims to delve into the mentioned problem by presenting a typology of the form of the human figure in drawings by individuals who have been blind from birth, as well as attempting to answer the question of whether the works of blind students present a similar model of creating the phenomenon as drawings by sighted individuals. The research method will consist of analyzing artistic creations – drawings by blind individuals. To obtain knowledge about the phenomenon created in the drawings, interviews were conducted with the subjects, and participatory observation of the creative act was also applied. The subject of the research is convex drawings created using a “raised line” technique, perceptible to touch. The analyses will be conducted in relation to the typology of the form of the human figure in the artistic creation of sighted individuals, developed based on the research and classification of Bolesław Hornowski, Stanisław Popek, Stefan Szuman and Marta Uberman.

Keywords: blind; drawing; stages of artistic development; drawing patterns; typology of the human figure form in artistic creation